

(Скорочено)

II

Катерина Грущика від шістьох неділь повдовіла. Її чоловік Семен Грушка, халупник [1] був тверезою і роботящою людиною: працював, заробляв, тиснув гріш до гроша, зодягав і живив себе, жінку і п'ятеро дітей. Та лучилася ему нещаслива пригода. Семен був з другими робітниками в лісі коло бальків. Стинали сосну, а він, — чи з неосторожності, чи "вже так мало бути", як говорили опісля його товариші, — підліз під дерево, і оно, падаючи, придавило Семена і забило на місці.

Семена принесли з лісу на ношах неживого, а за два дні й поховали, і то з великою процесією... Рушив сумний похід до церкви, а з церкви на кладовище, де в сирій землі закопали Семена. Ще раз всі помолились за його душу, а відтак вернули — кожде до свого дому.

Послідня вертала Катерина з дітьми, а за нею в певнім віддаленню шкандибав одинокий чоловік — дід Макар. В одній руці мав він грубу суковату палицю, а в другій тримав подерту шапку і, дивлячись вперед себе в землю, щось перебирав губами. Міг би хто думати, що він, як звичайно, шептав молитви. Але він не молився. Він, ідучи дорогою, думав і шептав сам до себе тихі слова.

"Ну, аж нині виджу, що я багач, і то ще який! — мурмотів він під носом. — А та ось жінка, що йде вперед мене, і молода ще, і здорова, і має свою хату, а она бідна, ще бідніша від мене. Я йду з палицею і з торбами від хати до хати і всюди дістану кусник хліба, а она того не зробить, їй того не можна... Ба! Але що ж вона буде робити? Як їй вигодувати, як зодягнути ті діти, поки хоч двоє старших стане робити на себе? Мусить ходити на зарібки! Ну й що ж заробить? На день дві шістки

[2], часом лише кільканайцять крейцарів [3], часом і нічого?.. І чим же тут вижити матері з діточками, не згадуючи вже про одержу?.."

Ще раз оглянувся дід Макар за нещасною челядію [4], зітхнув тяжко і поплівся в бічну уличку до себе, на свою квартиру.

III

Дід Макар був громадським дідом [5]... Він тут осів віддавна, і для того [6] всі його добре знали: і старе, й мале. Старі люди тямлять, як ще по угорській війні прийшов звідкись в білім кабаті [7] і в синій жовнірській шапці та став найматись по господарях до роботи. Був письменний... Він робив добре всяку роботу, а вже найліпше умів робити сніпки і пошивати [8] будинки, — і на старі літа, коли вже став знемагати до ціпа та до коси, зацімався виключно лише пошиванем будинків, за що господарі його вельми поважали і величали навіть "майстром".

Пошив Макар майже кожную хату в селі, полатав старі стріхи на всіх будинках та й сам ще більше постарівся: посивів, поморщився, згорбатів...

— Люде добрі! — сказав він вкінці. — Робив я, як довго міг, а дальше годі, нема вже колишньої сили. Тепер не остаєсь мені нічого, як тільки вшити дві торби, вирізати палицю та й гайда за ласкавим хлібом! — і засміявся дід Макар.

Та й справді! Невдовзі роздобув собі всі дідівські причандали, та ще купив за лишні гроші ліру, і став ходити по хатах за милостинею. Щодо жебрущих дідів, то вже нашим людям не можна відмовити в жертволюбивості. Се річ знана. Тож і Макара ніхто не відпускав з порожніми руками, де лиш показався. Люди уважали його за свого і любили за те, що він умів кожного розвеселити, потішити, а що вже найбільше, то за його пісні, котрих умів дуже багато. І як сяде коли дід Макар на базарі, як стане трумкати на лірі та виспівувати чи про святого

Миколая, чи про святу Варвару, або про Правду та Кривду, то звичайно обступить его ціла громада, а баби то аж плачуть, слухаючи...

На початку свого нового становища в громаді дід Макар тулився, де міг. Де-небудь зайде до хати, посидить, погріється, побалакає, а як ніч западе, то й переночує чи то в хаті, чи в stodolі. Однак така беззахисність була для него не вигідна, і для того він став шукати для себе сталої квартири і знайшов її у халупнички Таньки Безпільної. Она мешкала в низенькій хатині, котра із старості так вже осіла, що маленькі віконця спочивали на самій майже землі.

Та були се дві цілком противні [9] натури. Дід Макар був чоловік тихий, богобоязливий, а Танька з червоним, як буряк, носом і з червоними, хоч уже поморщеними лицями [10] була жінка непосидюща. До п'ятики, до гульні — її як запалив, хоч уже й четвертий хрестик [11] їй минув. Жила она з того, що в корчмі доїла корови, носила воду, мила посуду, по шабасах шинкувала [12], а до якої-будь тяжкої роботи ніколи не бралась, вимовляючись [13] слабим здоров'ям. Розумівсь, такий заробок не виставав їй на жите, тож і частенько сягала она рукою до Макарових торбів. Дід Макар дивився на се крізь пальці. Все ж він сидить в її хаті та й належитья їй якесь чиншове [14]. Танька дуже часто приходила додому підпила та приносила не раз ще й в флящині горівки і решту доправляла в своїй хаті.

Колись було в неї несогірше господарство, своє поле. Та вже її небіжчик [15] чоловік... вдався негосподарний. Бив її, кілька ся влізло, а хоч і не пив, то зате любив добре з'їсти, особливо дреглі [16] і ковбаси становили для него непобориму покуску [17]. І звідки не роздобув який гріш, зараз его пускав на ті ласощі. Відтак став продавати по куснику поля, поки всього не випродав, не проїв, не прокурив, а сам вмер. Тоді допервах [18] Танька почувалася свобідною і привітала ту свободу келишком. Відтак поволі розпилася і зійшла, як то кажуть, на нінащо. Хотя й люде сміялись з неї і навіть нею помітували [19], то она на се не зважала. Де лиш весіля, хрестини, вечорниці, словом, де тільки чула горівку, там она всюди впахалась. Всюди була весела, жартовлива, мов

пуста дівчина, і доперва, коли добре напилась і ще більше почервоніла, аж тогді она ставала поважною, статочною...

Так, так, Танька Безпільна була частенько п'яна. Ось і тепер, коли дід Макар прийшов з похорону Семена Грушки, застав її в нетверезім стані. Она сиділа за столом червона, як грань, перед нею стояла порожня фляшка, лежало кілька округків [20] хліба, кілька зубців часнику. Хоч на припічку світився каганець, то она мов не завважала діда Макара. Притуливши долоню одної руки до висок і хитаючи головою то в один, то в другий бік, она співала сумовитим протяжним голосом:

Гей ви, воли мої сиві, чому не орете?

Гей ви, літа молодії, чому марно з світа йдете?

Гей, орали б ми, та не стояли б ми, нема кому поганяти,

Гей, не йшли б ми марно з світа, нема кому шанувати...

— Вже знов п'яна! — пробормотав дід Макар. — Гей ти, паскуднице! — став він кричати їй над головою. — Чи ти вже Бога не боїшся і встиду не маєш? ге?

— З біди, дідуню, з біди! — промовила Танька жалібним голосом, мов звиняючись, і стала знов співати, та вже на іншу нуту:

Було в мене колись поле,

Багатство, достатки, —

Тепер мене біда гнобить,

Бо поля ні латки...

— Ах, ані на п'ядь нема святої землиці, щоб хоч десять барабоць посадити... Всьо посіли чужі люде... А тепер ще й ви будете наді мною знущатися в моїй власній хаті?! — закричала она піднесеним, захриплим голосом до діда. — Коли вам зле в моїй хаті, коли ви такий святий, то забирайтесь собі від мене де хочете! Вон!

Она піднесла вгору кулак і хотіла сама піднятися з лавки, та, мабуть, була она дуже п'яна, бо повалилась під лавку і в одну мить захропла, заснула.

— Тьфу! Нічого нема на світі плюгавійшого від п'яної жінки, — промовив до себе дід Макар і пішов шукати свого леговища [21]. Оно находилось в сусідній кімнатці, що подобала на валькир [22], а ще більше на комірку. В ній було пусто: ні стільця, ні лавки, навіть сонячне світло не добувалось до неї, бо одиноке, маленьке, давно вже вибите віконце дід Макар заткнув латуном [23]. Цілою обстановою в тій комірці була стухла солома, що грубою верствою [24] лежала на долівці. Тут-то дібрався дід Макар і став після свого звичаю [25] моститися. Мостився, мостився, шелестів соломою, муркотав щось до себе, вкінці тяжко зітхнув і заснув сном блаженних [26].

Затихли людські голоси в маленькій хатині, лише цвіркуни десь під печею та в старих стінах заливались своїм цвіркотом, мовби для них щойно зійшло сонце, настав білий день...

IV

Від смерті чоловіка Катерина Грущиха остала в хаті сама з малими дітьми. Гірке їй було життя! Бідна жінка плакала, била о стіну головою, не брався їй ні сон, ні робота; безперестанку чорні думки, мов ті хмари, товпились по її бідній голові, а непевна будучність, мов те страховище, виринала щохвилі перед очима. Вже минав шостий тиждень її самотнього життя, а ніхто до неї не навідовався, ніхто не прийшов потішити, дати їй яку пораду...

Осталось було трохи припасів хліба, муки, пшона, картофель, — всьо се поволі минулось, бо діти живі, хочуть їсти. Всьо вийшло, остався лише голий борщ [27], а до борщу хліба — ні шматочка. Ось чому-то Катерина пійшла в куток, щоби діти не виділи, і залилась гіркими...

А діти, звичайно, як діти: позасідали собі коло стола та й жебонять собі весело, заглядаючи в борщ, що парував з глиняної миски і відбивав в своїм зеркалі кучеряві голови дітей, відбивав хатнє вікно, а крізь вікно цілу околицю.

— Дивіть, — каже старший хлопчик до других, — я бачу в борщі вас всіх і себе!

— А я виджу вікно, — обізвалось друге, — а там дальше синє небо з білими хмарочками...

— А я виджу ворота і вербу коло воріт...

— А диви! — підхопив знов старший хлопчина, — ось ворота відчиняються, хтось до нас іде... тільки не можу добре розпізнати, хто се такий... Мамо, хтось до нас іде! — обернувся він до матері.

І справді! В сінях далось чути муркотанє, подібне до гомону, який видає, літаючи, велика муха або джміль. "Се дід Макар!" — промовив хлопчина ніби сам до себе. В сій же хвилі отворились двері і на порозі показався дід Макар — старий, згорблений чоловік, з сивим від вітру збуреним волосєм, з сивою бородою, з перевішеними через плечі торбами, з поморщеними, свіжо подряпаними лицями і з попідбиваними очима.

— Слава Ісусу Христу! [28] — сказав він з низьким поклоном перед образами. Він оперся о закривлену палицю і став вголос відмовляти молитви: "Отче наш", "Богородице Діво", а відтак став поминати умерших: "Пом'яни, Господи, усопших отців і маток, пом'яни браття,

сестриці, свекрухи, швагри й зовиці [29], що в чистових [30] муках— зістають, нізвідки рятунку не мають... Пом'яни, Господи, усопшого раба Божого Симеона і дай йому світлість вічну, отвори ему врата небеснії..." Скінчивши свої молитви і поминання, випростувався і став розглядатись по хаті, мовби дожидаючи милостині.

Катерина обтерла запаскою [31] сльози і приступила до діда Макара.

— Діду, — стала вона з жалем говорити, — най вас Бог споможе... Ще я ніколи не відпустила убогого з порожніми руками, аж нині не маю вам що дати... Видить се Бог милосердний!..

— Гм, гм, не маєш що дати, — говорив дід ніби з докором, — а от на столі стоїть борщ. Чому ж не маєш що дати?

— Ну, то сідайте, діду, беріть ложку та їжте, будьте в нас нині гостем.

Дід Макар наблизився поважним кроком до стола і сів коло миски.

— Ге, діточки! — почав він підлещуватись до дітей, — на столі борщик стоїть, тільки я у вас не виджу хлібця на столі...

— Бо нема в нас хліба, — відповів старший хлопчик з розумними очима, — вже три дні нема і нема з чого спечи.

— То зле, голубчики мої, коли нема хліба, треба єго звідкись роздобути.

Він зняв з себе одну торбу, поставив собі на коліна і почав з неї виймати округи хліба.

— А ось маєте, голубчики, хлібець, їжте з борщиком, — говорив він, кладучи перед кожною дитиною округок, — а як з'їсте, то я ще добуду.

Діти дивились спочатку якось несміливо то на хліб, то на діда. Та, видно, їм так і запах хлібець святий, бо кожде брало за свій кусень і їло з борщем.

— Катерино, — кликнув він, — а ти чого стоїш в куті та хлипаєш? Чи то що допоможе? Скажи сама! От ходи до гурту, бери хліб та кріпися, бо вже тільки снасть [32] з тебе... Тут плач нічого не допоможе, ще раз кажу. Тут треба мудро роздумати, що робити...

— Ах, порадьте, дідусю, порадьте! — лебеділа [33] Катерина. — Бо вже сама не знаю, що мені робити: чи втопитись, чи в землю провалитись...

— Не гніви Бога, дурна жінко! — обурився з повагою дід Макар. — Така бесіда лише гріх на душу стягає!

Вона наблизилася до стола і глянула на свої діти, та ще більший біль пірвав її за серце. Недавно її чоловік, добрий робітник, трудящий господар, не давав їй з дітьми голодувати, а тепер ось до чого дійшло! Її діти сидять коло голого борщу і їдять дідівський хліб... Хоч і як збиралось їй на новий плач, та она вже не плакала, бажаючи почути від діда розумне слово.

— Сядь-но отут коло мене, небого, — почав до неї ласкавим голосом дід Макар, — і слухай, що я тобі буду говорити. Пічну від мого власного клопоту... Ото видиш, я віднині зістаю без даху, без захисту. Тая клята п'яниця Танька вигнала мене, викинула з хати. А знаєш за що? За те, що я її вгомняв [34], щоби не пила, щоби постаткувала [35]. А она за тее ось що зі мною зробила, та ще й набила на дорогу, подряпала пазурами, аж люде милосердяться [36] наді мною. Ну, дісталось і єї від мене, але що ж? Завсігди я віднині бездомний, беззахисний, як та билина в полі. Для того я ото до тебе обертаюсь [37], чи би ти не прийняла мене до себе на квартиру? — не чекаючи Катерининої відповіді, говорив він далше:

— А тепер щодо твого горя. Велике оно, безграничне і бездонне, як те море, — се кожному відомо. Тільки тут плач та чорні думки нічого не допоможуть. Ти мусиш погодитися [38] з долею, мусиш випогодити свій розум [39] і взятись до невсипущої праці задля тих дітей, щоб їм дати яку раду, поки хоч двоє старших стане на себе робити й тобі помагати. А тимчасом, якби ти мене до себе прийняла, то й я, може б, тобі хоч трохи поміг. От ти пійдеш де на роботу, а я буду дома, припилъную дітей, а пійду я межи люде, то все принесу хлібця, часом і кусник сала, і який гріш, та й поділюся своїм добром з твоїми дітьми... Ну, що ж, Катерино? Годишся на те, що я кажу? Говори!

Катерина мовчала, їй не могло поміститися в голові, як її діти можуть їсти хліб з Макарових торбів і що сказав би на се небіжчик, її чоловік. Она була в душі противна предложению діда Макара.

— Що ж? Ти мовчиш? — спитав дід докірливо. — Ти гордуєш, відпихаєш від себе мою прихильну руку? Ну, роби, як сама знаєш... ,

Катерина глянула на Макара. З наїженими бровами, з нахмуреним високим лисим чолом він видався їй в тій хвилі страшним, однак з його тусклих сірих очей так і промовляла до її якась невимовна доброта, прихильність, величавість [40]... "Що ж, — подумала она собі, — гріх гнівити старого, а тим більше не приймати бездомного старця в хату. Нехай хіба робить, як хоче, не буду ему противитись, хоч та его підмога, що він мені хоче давати, не видаєсь [41] мені нічим, як тільки старечою примхою. Голодний голодного не нагодує..."

— Добре, — сказала вона по хвилі, — оставайтесь у нас, діду... Я думаю-от, сама не знаю що... така вже в мене тепер голова важка...

— Ну, то хвалити Бога, що не гордуєш, — сказав урадуваний дід. — Не бійся, я тобі в хаті не заберу багато місця. От де-небудь в кутику, а літом пересплю й на приспі або на горі [42], а все-таки матиму пристановище...

Дід поглянув на миску. Діти за той час з'їли трохи борщу, а решта застигла.

— Ну, Катерино, — почав він далі, — коли межі нами прийшло до згоди, то мусимо заїсти могорич... Підлий борщу, коли є, та сядь заїж, покріпись...

Катерина підлила гарячого борщу, дід Макар добув з торби свіжого хліба...

— Їжте, голубчики, — заохочував він діти, — і ти, господине, бери нашого хліба... Ми тобі позичаєм, поки на свій заробиш, — додав він, усміхаючись.

І голодна челядь сербала каламутну теч [43], їла з великим смаком голий борщ, кріпилась до борби з життям.

З'їли весь борщ що до краплі.

Дід Макар положив ложку на столі і перехрестився побожно три рази до образів.

— Ось і поживився, — сказав він, — дякувати Господу Богу та й тобі, господине! Добрий борщ, кислий, видно, старий, такий, як я люблю... Що ж, Микольцю? — звернувся він до старшого хлопця. — Тобі вже, либонь, кінчиться сьомий рік, може б, ти зачав учитися читати, ге?

— Де вже ему вчитись читати! — вмішалась Катерина. — До школи не має-таки в чім ходити, ну та й з дітьми мусить хтось зістати, коли я пійду з хати. А хто ж зістане, як не він, найстарший?

— Ну, то я тебе, Микольцю, сам буду вчити читати, як тільки буду в хаті: вечорами, деколи вдень. Що ж, маєш охоту до науки?

— Чому ні? — відповів хлопчик. — Тільки я книжки не маю.

— Се нічого! — сказав дід. — Книжка у мене є старенька, а як підучишся, то й більше книжок роздобудемо, та й будемо читати, аж серце зрадуєсь... Будеш мені мою молодість нагадувати, гей, гей! Тільки я, голубчику. Трохи вже недовиджаю; та се не вадить: як заложу на ніс окуляри, то ще букви розберу, не бійся...

V

І дід Макар зістав від того часу у бідної вдовиці на квартирі. Люде завважили, що він зробився якийсь моторнійший, став і до дальших сіл заходити, куди давнійше не заглядав. А на , відпустах [44], на базарах так набожно молився, з таким чутем виспівував святої Варвари і Правди та Кривди, що ще більші громади обступали его і ще більше знаходилося таких, що із-за тих пісень плакали, — ну, і більше сипалось крейцарів і хлібця до Макарових мішчат. А мені сказав він одного разу втайні [45]:

— Аж тепер, на старість, чуюсь я цілком щасливим, коли маю дрібні діти, коли маю про кого дбати, кого годувати...

А Катерина? Она стала ходити на зарібки. Плата поденної робітниці у нас занадто нужденна, щоб вистала для неї і .для п'ятеро дітей. Она скоренько пізнала, на якій пригоді ставав для її діточок хлібець діда Макара. Она віддячувала ему, як могла: і обпирала, і облатувала, і на печі ему стелила, і годувала борщем та капустаком (се були дві любимі его страви), а коли учила свої сироти молитись за душу їх батенька, не забувала від себе додати нишком ще один "Отче наш" за здоров'є діда Макара.